

Əl işlərində simvollaşan gerçəklər

(Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinə dair materiallar əsasında)

Motəzət Yaqubqızı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Açar sözlər: naxış, motiv, simvol, kod

Naxışlar yarandığı gündən insanların bədii zövqünü, adət-ənənələrini əks etdirmişdir. Əl işlərində təsvir olunan hər bir naxış, rəng çaları bir işarə, simvol, koddur. Bu kodu açmaq üçün tədqiqatçıya sadəcə filoloji biliklərə yiyələnmək kifayət deyil. O eyni zamanda rəssamlıq, memarlıq, xalçaçılıq sənətlərinə də dərindən bələd olmalı, əl işlərinin aid olduğu xalqın dünyagörüşündən də xəbərdar olmalıdır.

İbtidai insan ilk baxışdan bəsit görünən, əslində isə dahiyənə mahiyyət daşıyan sənət nümunələri yarada bilmişdir. Bu sənət nümunələrində əks olunmuş bu naxışları tədqiq etmək üçün yuxarıda qeyd olunanlardan əlavə, müəyyən məntiqi bir ardıcılığa, sistemliliyə də riayət olunmalıdır.

Mərhum sənətsünaslıq doktoru Rasim Əfəndiyev və sənətsünaslıq namizədi Toğrul Əfəndiyevin birgə tərtib etdikləri "Azərbaycan bəzək sənəti" kitabında müəlliflər sənət abidələri üzərində əks etdirilən bəzəkləri bu cür təsnif etmişlər:

- 1) Həndəsi naxışlar;
- 2) Nəbatî naxışlar;
- 3) Zoomorf və əfsanəvi-mifik obrazlar;
- 4) Süjetli, nəqledici təsvirlər;
- 5) Müxtəlif formalı yazılarda quraşdırılmış bəzəklər;
- 6) Emblem və rəmzi mahiyyətli bəzəklər (1, 11).

Qeyd etdiyimiz təsnifata əsaslanaraq, sənət əsərlərində rast gəlinən naxışların folklorada təzahürü, rəmzləşmiş şəkildə tərənnümü və bu naxış nümunələrinin tarixi-etnoqrafik materiallardakı faktlarda təsdiqi, sənət əsərlərində təsviri ilə bağlı mülahizələrimizi bu məqalədə şərh etməyə çalışacağıq.

Bildiyimiz kimi, Şəki-Zaqatala regionunda yaşayan insanların islam dinindən qabaq müxtəlif inancları, güvənc yerləri olmuşdur. İbtidai insan oda, ocağa həm maddi tələbat kimi baxmış, həm də sitayiş yeri kimi ona tapınmışdır.

Od insanları şəhərlərdən qorumuşdur. Folklorada odla bağlı andlarımız məhz oda, ocağa inancları kimi meydana çıxmışdır:

İsti təndir haqqı.

İsti zindan haqqı.

Köşy haqqı və s. (2, 12)

Yuxu yozumlarında od bərkəti, bol məhsul olacağını simvollaşdırır.

Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində "Qodu-qodu" deyilən bir ayın mövcuddur ki, bu ayın yağış həddindən artıq yağanda keçirilirdi. Gəlinciyə təzə günün rəmzi kimi qırmızı rəngli paltar geyindirirdilər. İnsanlar günəşin rəngini gəlinciyə ötürməklə təbiətə təsir etdiklərini güman edirdilər:

Buluğ get, gün gəl,

Keçəl qızı qoy evdə.

Saçlı qızı götüür çıx. (2, 31)

Zaqatalanın Közbarox kəndinin adındakı "küz" sözü də bu qəbildəndir.

Tarixçi-arxeoloq Saleh Qaziyevin apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı qəbirlərdən tapılmış şamdanlar, gildən düzəldilmiş öküz¹ buynuzuna oxşar sacayaqlar və s. göstərir ki, insanlar o dövrdə atəşə etiqad etmişdir. Qəbələ şəhəri ərazisində 1944-cü ildə aparılmış qazıntı zamanı qashında oda sitayiş edən adam şəklində əks edilmiş bir cüt əqiq üzük və qızıl sırğa tapılmışdır. (3, 86-93)

Bir başqa mənbədə "Möhür üzüyün qash yerində atəşgədən²" xatırladan altın³ rəsmi var idi. (4, 25).

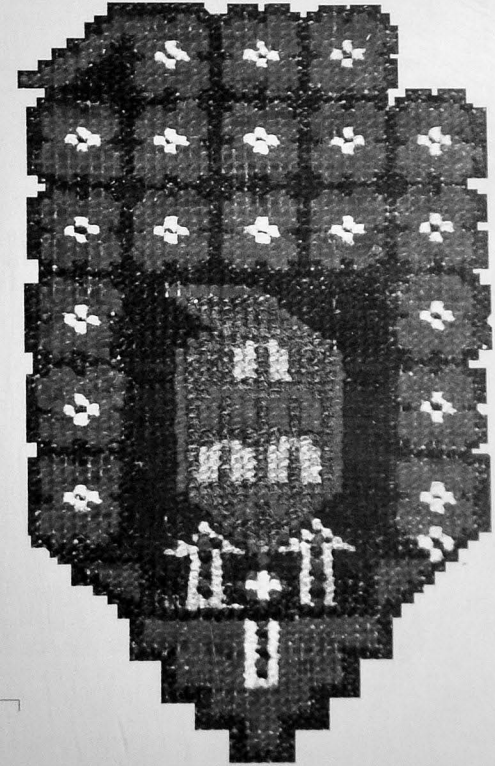
İbtidai insan oda xoşbəxtlik, uğur rəmzi kimi baxmışdır.

Odu simvolizə edən naxışlar əl işlərində özünü qabarıq şəkildə göstərməkdədir. Xalça, parça və

¹ İşığı, günəşi təmsil edir.

² Oda sitayiş olunan yer

³ Qurbangah

tikmələrdə bəşəriyyətin yaranmasını rəmləşdirən od, hava, su, torpaq xüsusi işarə və şəkillərlə əks etdirilmişdir. Xalça, tikmə və digər toxuma işlərində buta odun əsas atributlarından biri kimi çıxış edir.

Şirniyyat növlərindən olan külçə, şorqoğal, şəkərçörəyi günəşin, odun rəmzi kimi nəzərdə tutulur.

Ağac Dünya ağacı Üçlü Dünya Modeli kontekstində kainatın yaradıcısıdır. Şəki-Zaqatala regionu regionun sakinlərinin mifoloji təfəkkürünə görə, qoz və alma ağacları dünyanı simvollaşdırır. Odur ki, bu regionda məhz bu ağaclarla bağlı spesifik cəhətlər, komponentlər özünü göstərməkdədir.

Əvvəlcə folklorə nəzər yetirək. İstər qoz, istərsə də alma ağacları toy adət-ənənələrində (qız bəyənmə, elçi getmə, toya çağırma, şax bəzəmə) müxtəlif funksiyalar daşıyır.

Bir neçə folklor nümunəsinə diqqət edək:

Bayatıda alma:

Almayam, soyma məni,
Qabıqsız qoyma məni.
Anamın bir qızıyam,
Cavabsız qoyma məni. (2,73)

Bir nəğmədə (Salamaleyklər⁴):

Alma versən, soyaram.
Salamaleyk, salamaleyk.
İpək versən, boyaram.
Salamaleyk, salamaleyk. (2,53)

Bu bayatı və verilən nəğmə nümunəsi elçiliyə qədər olan mərhələni əks etdirir və uğuru, xoşbəxtliyi simvollaşdırır.

Yuxu yozumlarında alma və qoz.

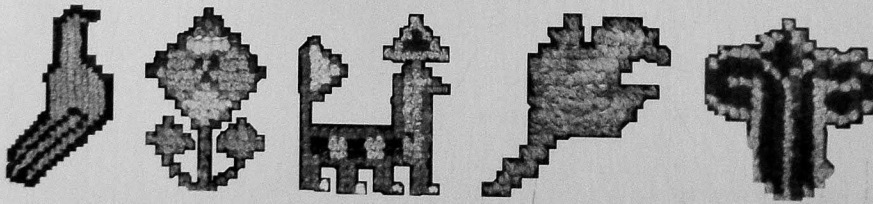
Yuxuda qoz görmək səs, ölüddür. (2,21)

Yuxuda qoz görmək pir, ocaq mənasında başa düşülür.

Yuxuda alma görmək də ölədə mənasındadır və s.

"Qəbələdə təxminən VIII əsrə aid edilən ağ, sarı rənglərlə işlənmiş şirəli qablar, camlar üzərində ən çox dairəvi naxışlar, sonra torlar, nəbatat, həndəsi fiqurlar, quş, heyvan, daha sonra insan şəkilləri çəkməyə başlanmışdır." (4, 41)

Folklorə və tarixi mənbələrə əsasən deyərək bilərik ki, Dünya ağacı mövzusu daima insanların diqqətini cəlb etmiş, mədii-mədəniyyət nümunələrində simvollaşmışdır. Əl sənətlərində də qoz və alma özünəməxsus tərzdə nəbatı təsvir ünsürü kimi qabardılmış, həyatı, xoşbəxtliyi, uğuru və s. simvollaşdırmışdır.

⁴ Zaqatala-Balakan bölgəsində oxunan spesifik nəğmə

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bütün varlıqlar göründüyü kimi deyil, nümunəni yaradan insanın təxəyyülünün məhsulu kimi kodlaşdırılaraq meydana çıxır. Məsələn, "...Heyvan şəkillərindən at, dovşan, dəvəquşu çox məharətlə düzəldilmişdir. Lakin dəvəquşunun başını usta görmədiyi üçün dəvə başı kimi düzəltmişdir." (4,41)

Bir neçə quşun (göyərçin, leylək və s.) təsviri ilə bağlı folklor nümunələrinə diqqət yetirək.

Qəbələdən toplanmış göyərçinlə bağlı bir əfsanə: "Nohur gölü - Dambatan" əfsanəsi (2,166), Oğuz rayonundan toplanmış leyləklə bağlı "Qismət" (2,257) rəvayət nümunələrində təsvir olunan quşlar – göyərçin ruhu, leylək, sakral sferada Fövq dünyasının obyektı olan Umay⁵ ilahəsi şəklində simvollaşmışdır. "Umay hərdən göydən yerə enmiş, hərdən ... quş şəklində təsəvvür olunur" (5, 100-1001, 103, 155), qoruyuculuğu simvolizə edir. Bu rəvayətdə verilən ağac isə Dünya ağacı təmsilində məhsuldarlığı rəmləşdirir.

Bir bayatı nümunəsində:

Əzizim yanar ağlar,
Bu dərdi qanar ağlar.
Dönər göy göyərçinə,
Yollara qonar, ağlar.

Yaxud bir inanc nümunəsində:

Göyərçini ovlamazlar; bu bir bəlanın, bədbəxtliyin başlanğıcı hesab olunur. (6,41)

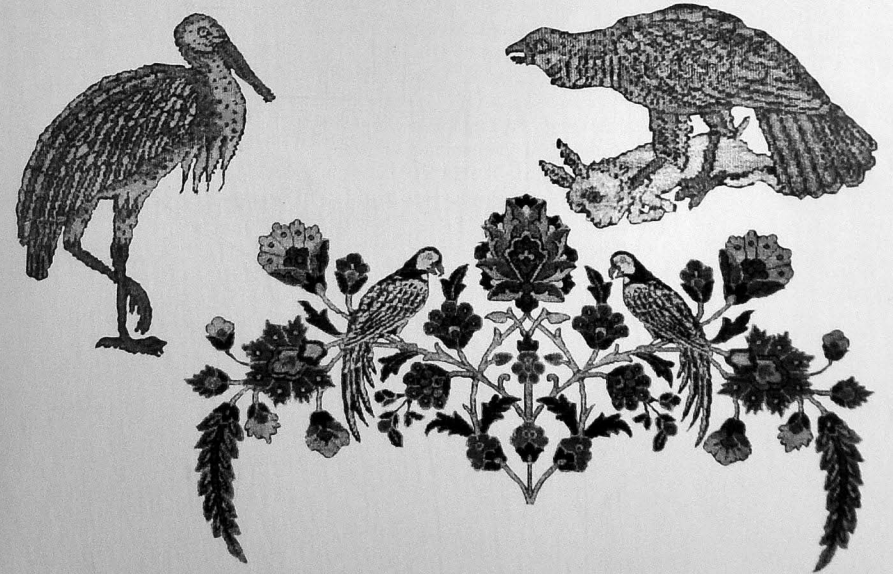
"Etiqudə görə, müqəddəs bilinən, toxunulmaz sayılan, yuvasının dağılması ilə küsməsi, bununla da fəlakətin başlayacağı zənn olunan göyərçin elə qadındır, anadır; başqa sözlə, onların ruhudur." (7, 32)

Bir yuxu yozumunda leylək uzaq bir yerə səfər mənasında anlaşılar. İstər göyərçin, istərsə də leylək, ümumiyyətlə, bu quşların hər ikisi müqəddəs ruhu simvollaşdırır.

Bəs folklor nümunələrində əks olunan bu quşlar tarixi fakt kimi özünü necə göstərir?

"Qəbələdə aparılmış arxeoloji qazıntı zamanı təxminən X əsrdən sonralara aid edilən damğalı şirəli qablar tapılmışdır ki, bu qabların üzərində vurulmuş damğada göyərçin rəsmi vardır" (4, 42)

Əl işlərində ən çox müraciət olunan mövzu quşlarla bağlıdır. "... Göyərçinlər, göyərçin donlu quşlar keçmişdən, olacaqdən və gələcəkdən xəbər verirlər." (6, 41)

⁵ Umay türk xalqlarında qadın başlanğıcını əks etdirir.

Azərbaycan folklorunda və əl sənətlərində xüsusi yeri olan ilan obrazı zoomorf və əfsanəvi mifik obrazlar silsiləsinə daxildir.

"İlan totemi ilə bağlı olaraq Azərbaycanda "İlan piri", "İlan dağı" adlı yer adları vardır. İlan on-qonu o qədər yayılmışdır ki, məişətdə işlənən qab-qacaqda da onun şəkli qabardılmış." (10, 16-17)

Bir bayatı nümunəsinə diqqət edək:

İlana bax, ilana,

Çıxıb düzə dolana.

Oğlan, sənə gəlməyəm

And içmişəm Qurana. (2,99)

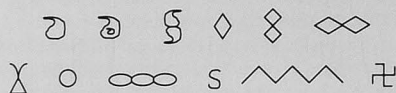
Müxtəlif yuxu yozumlarında ilan görmək ziyarət, yol, düşmən kimi yozulur.

Bədnəzərdən qorunmaq üçün evlərdən ilan qabığı asardılar. "Qoç buynuzu, tısbağa qabığı, ilan sümüyü, dəniz qabıqları və s. nəzərə qarşı vasitələrdir". (8, 72)

"İlan midiyahlıların da totemi olmuşdur. İlanlara sitayiş yerləri (ilan piri) Azərbaycanda son zamanlara qədər qalmışdır". (9, 167)

Arxeoloji qazıntı zamanı aşkara çıxarılan su qablarının üzərində ilan rəsmi qabardılmışdır ki, bu ilan da qabın ağzına doğru çəkildiyindən, onu mayenin şəfəqləndirici qoruyucusu kimi təsəvvür etmək mümkündür (Qəbələ, Qax, Torpaqçala) (11, 42).

Tarixçi-etnoqraf Hatəmi Təntəkin ilan-əjdahanın əl işlərində necə təzahür etdiyini belə qeyd edir: İlan-əjdahanın xalçalarda simvolik işarəsi Butandır. Buta müxtəlif rəsmi bəzəklərlə əks olunur (12, 126-150).

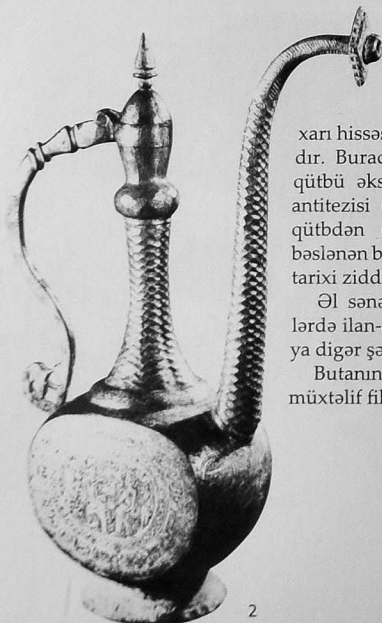
"İlan-əjdahaya etiqad edən qəbilə birləşmələri başqa onqona tapıran qəbilə birləşmələri ilə istər könüllü, istərsə də zor gücünə qaynayıb-qarışarkən güclü yad qəbilənin onqonu üstün gəlmiş və beləliklə də, ilana-əjdahaya pis münasibət yaranmışdır." (10, 18)

Şəkidən, Oğuzdan əldə olunmuş səhəng, aftafa və digər qabların yuxarı hissəsində də ilan obrazı qabardılmışdır. Burada adı çəkilən ilan müsbət qütbü əks etdirir. Lakin bu ilanın antitezi də mövcuddur ki, mənfi qütbədən çıxış edir. İlan-əjdahaya bəslənən bu dualist münasibət məhz tarixi ziddiyyətlər doğurur.

Əl sənətlərində xalça və tikmələrdə ilan-əjdaha mifik obrazı bu və ya digər şəkildə öz əksini tapmışdır. Butanın simvollaşması ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur:

Butanın simvollaşması ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur:

Butanın simvollaşması ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur:

2

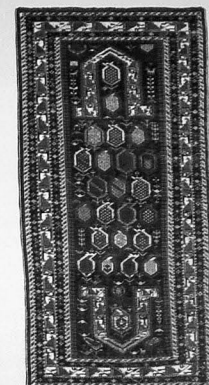
3

4

5

6

Mərhum xalçaçı-rəssam Lətif Kərimov butanın alovun forması, Elçin Aslanov işıq və qaranlıq, Hatəmi Təntəkin qoşa butanı (S biçimində) od, işıq, su, yaşıllıq, Q.Əliyeva romb şəklində olan butanı bərəkət, məhsuldarlıq, Kübra Əliyeva (S formasında) ibtidai insanların "su" və "əjdaha" təsəvvürləri ilə bağlı olduğunu, N.Əliyeva günəşə sitayiş, həyat və xoşbəxtlik, əbədiyyət rəmzi, su damcısı, quş qanadı, insan həyatı, ana qucağı; formasına görə iç-içə butanı ana bətni, fil.e.d. Cəlal Bəydili uğur yaman gözlərdən qorunmaq rəmzi olduğunu bildirir.

Əl sənətlərinin yaranması müəyyən mərhələlərdən keçirmişdir. Məsələn, tarixçi-arxeoloq S.Qaziyevin apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı təxminən tunc dövrünün əvvəllərinə aid edilən qəbirlərdən qablar, 4 ədəd iy başlığı, əyircəklər tapılmışdır ki, bu da insanların toxuculuqla məşğul olduqlarına sübutdur. (14,44)

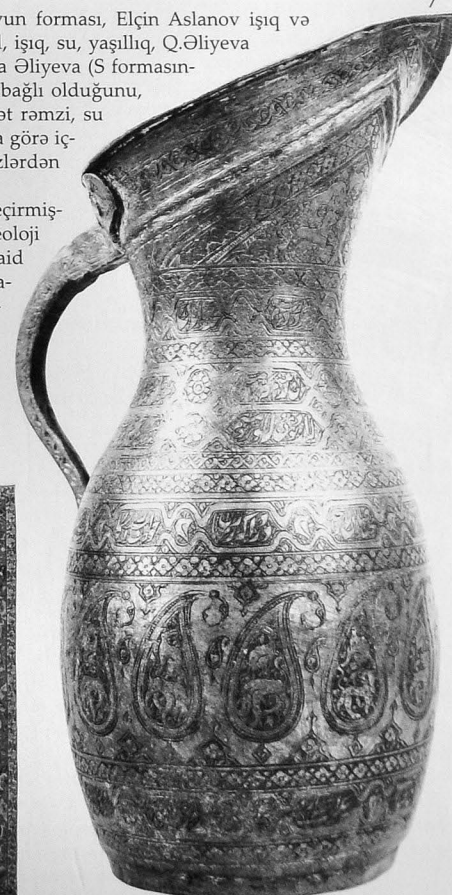
Əl sənətlərinin meydana gəlməsi gərgin zəhmət və vaxt tələb edir. Bu ağır işi yüngülləşdirmək və sürətləndirmək üçün ipək sapdan kəlağayı, xalça və s. toxuyan qadın bu nəğməni zümzümə edərdi:

8

9

7

*İpim, ipim ip olsun,
İpim tarlan quş olsun.
Huri qızlar içində
Düvlər iləcin olsun. (2,28)*

Toxuma sənətinin çox böyük rolu olmuşdur. Hətta nağıllarımızda vacib bir xəbəri çatdırmaq üçün gizli naxış-kodlardan istifadə edərək qarşı tərəfi məlumatlandırmışlar.

Bir nağıl nümunəsinin qısa məzmununa diqqət yetirək:

... Günlərin bir günü Şah Abbas təyiri-libas olub qoyduğu qanunları yoxlamaq üçün ölkəsinə gəzinti edir... O, qəssabların yanına gəlir. Qəssablar öz adətlərinə görə Şah Abbası öldürmək istəyirlər. O, qəssabları başa salır ki, onu öldürməsələr, yaxşı xalça toxuyub, onlara çoxlu pul qazandıra bilər. Şah Abbası zirzəmiyə salırlar. Toxumaq üçün lazım olan alətləri də ona verirlər. Vaxtın tamamında xalça hazır olur. Xalçanı bazara aparıb satmaq istəyirlər. Sata bilmirlər. Çünki xalça şahlara layiq xalça idi. Ona görə də xalçanı Şah Abbasın sarayına aparırlar. Şah sarayda olmadığı üçün xalçanı şahın arvadına göstərilir. Xanım xalçaya baxan kimi Şah Abbasın məktubunu oxuyur. Bilir ki, o haradadır. Qəssabların pulunu verib onların olduğu yerə gedir. Şah Abbası xilas edib, qəssabların boynunu vurdurur. Həmin gündən Şah Abbas qonşu ölkələrdən sənətkarlar gətirib xalçına bu sənətin sirlərini öyrətməyi əmr edir. (15, 204-207)

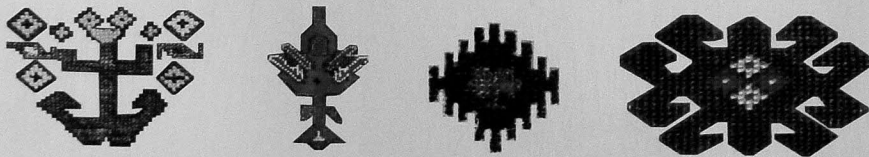
Göstərilən nağıl nümunəsini də əsas götürərək onu demək mümkündür ki, əl sənəti nümunələrində hər bir ilminin, hər bir naxışın kodu vardır. Bu gizli sirri açmaq üçün bu sənət işlərinə yaxından bələd olmaq, onları böyük bir səbrlə öyrənmək lazımdır.

Vaxtilə xalçaya yaxşı bələd olan, naxışları dərinlən tanıyan, hazırda dünyasını dəyişmiş bir xanımın – Bədir Cəlilovanın adını çəkmək mümkün deyildir. Bu xanımın söylədiyi naxış nümunələrinin tarixçəsi çox qədimdir.

<i>Ala qurd</i>	<i>Güzgü</i>	<i>Konfet</i>
<i>Alma naxışı</i>	<i>İlan qaç*</i>	<i>Qodərə (şahmatlı)</i>
<i>Ayığözü</i>	<i>Qoçbaşı</i>	<i>Qıyqacı</i>
<i>Çarpaz</i>	<i>Qıca qanadı</i>	<i>Müslümət</i>
<i>Dilim-dilim</i>	<i>Mafizli</i>	<i>Pişik çöçəsi</i>
<i>Duvalı</i>	<i>Pərpəri</i>	<i>Filfilli naxışı</i>
<i>Ərkək dişi⁷</i>	<i>Xırdalı</i>	<i>Qabırğa və s. (2,510)</i>

Əslində bu naxış nümunələrinin sayı çoxdur. Biz sadəcə spesifik naxışların adlarını çəkməklə kifayətləndik.

Azərbaycan xalqının yaratdığı bu gözəl sənət nümunələri hazırda dünya miqyasında tanınır. İndi bu sənət inciləri öz araşdırıcılarını gözləyir.

Mənbələr:

1. Əfəndi R. Əfəndi T. Azərbaycan bəzək sənəti, Bakı-2002, s. 11.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası, XIII cild, Şəki, Qəbələ, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən folkloru, Bakı-2005, s.12; 20; 28; 31; 53; 73; 99; 166; 257; 510
3. Qaziyev S. Qəbələ mahalının qədim tarixindən, Voprosi istorii Kavkazskoy Albanii (Qafqaz Ablaniyası tarixindən), Bakı, 1962, s. 86-93.
4. Qaziyev S. Qəbələ şəhərinin tarixi, arxeoloji araşdırılması. Qəbələ şəhərinin tarixi yeri və abidələri haqqında qısa məlumat. Qafqaz Albaniyası və Qəbələ haqqında bir neçə söz. Qəbələ arxeoloji ekspedisiyasının əsərləri, I cild, AMM, V cild, Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutu, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı-1964, s. 25; 41, 42
5. Seyidov M. Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış, Bakı, "Gənclik", 1994, s. 100-101, 103; 155.
6. Seyidov M. "Qızıl döyüşçü"nün taleyi, Bakı, "Gənclik", 1984, s. 41.
7. Abdullayev B. Haqqın səsi, Bakı, "Azərnaşr", 1989, s. 32.
8. Sözlü kultür mirasımız. Ata sözü. TC Kultür Bakanlığı, Eylül, Ankara, 2002, s. 72.
9. Ələkbərov S. Folkorda estetik və əxlaqi fikirlər, Bakı, "Gənclik", 1978, s. 167.
10. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları, Bakı, "Yazıçı", 1983, s. 16-17.
11. Orucov A.Ş. İlk orta əsrlərdə Azərbaycanda dulusçuluq (IV-VIII əsrlər), Bakı, "Elm", 1988, s. 42.
12. Təntəkin H. Məqalələr, Bakı, Şirvanəşr, 2006, s. 126-150.
13. Bax: Kərimov L. Buta anlayışı və onun formaları, "Qobustan", 1970, N3; Aslanov E. Miniatur sənəti: problemlər, mülahizələr, "Azərbaycan", 1986, N1; Təntəkin H., Məqalələr, Bakı, Şirvanəşr, 2006; Əliyeva K. Xovsuz hallar, "Qobustan", Bakı, 1970, N4; Abdullaeva H. Место Ширванской школы коврового искусства в развитии ковроделия Азербайджана. Искусство восточных ковров. Материалы международного симпозиума по искусству восточных ковров, 5-11 сентября, 1983, "Эльм" Баку, 1988; Məmmədov (Bəydili) Cəlal, "Türk mifoloji sözlüyü", Bakı-2003.
14. Qaziyev S. Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri (ayrıca nüsxə), "Elm" nəşriyyatı, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, N3, Bakı, 1969, s. 44.
15. Azərbaycan folkloru külliyyatı, IV cild, Nağıllar, Bakı, 2007, s. 204-207.
16. Əsgərzadə N.S., "Azərbaycanın memarlıq ornamentləri", "Çaşıoğlu", Bakı-2002, s. 68.

1. Həmli buta
2. Su qabı. Mis.
3. Qəlyan küpü. Xorasan daşı
- 4-6. Mərazədə toxunmuş Şirvan namazlıqları
7. Dolça. Mis.
- 8-9. Əjdahalı Qarabağ xalcaları

Matanat Yagubgizi
Doctor of Philosophy on Philology

Symbolism in handicrafts

Key words: ornament, theme, symbol, code

Summary

The handicraft that created the unity of the ornament, scene and colour, has been investigated in relation to folklore on the basis of historical archeological materials in this article. The symbolism codes of the four elements of the ornament - fire, bird, tree, snake - is portrayed in the handicrafts based on the theme of monsters. At the end of the article the names of the ornaments in the handmade works have been listed and their some samples were provided.

Метанат Ягубгизы
доктор философии по филологии

Реальность, превращающаяся в ручных работах в символы

Ключевые слова: орнамент, мотив, символ, код

Резюме

В этой статье ручные работы, рожденные из соединения орнамента, рисунка и цвета, рассмотрены на основе фольклорных образов и исторических фактов. Здесь расшифровываются символические коды четырех орнаментальных элементов, отраженных в ручных работах: огонь, птица, дерево-фрукты, змея-дракон. В статье также представлены названия и отдельные образцы часто встречающихся в ручных работах элементов орнамента.

* Əsgərzadə N.S., "Azərbaycanın memarlıq ornamentləri", "Çaşıoğlu". Səh: 68,
⁷ Bu naxış haqqında bizə məlumat verən sənətsüənliq namizədi, əməkdar memar Nərgiz xanım Əsgərzadəyə dərin təşəkkürlərimizi bildiririk.